

Jeszenszky Géza
Levelezésem Deák Istvánnal
a magyar zsidóság tragédiájáról

Fotók: Kőbányai János

Magyarország, helyesebben mondván a magyar kultúra és a jó iskolák a zsidó származású Nobel-díjasok mellett kiváló történészeket is adtak a világnak, akik szintén külföldön váltak híressé. Lukács Jánost (John Lukácsot) követve idén január 9-én, kilencvenhetedik életévében hunyt el az 1926-ban született Deák István, aki a New York-i Columbia Egyetem professzoraként, számos könyv, tanulmány és esszé szerzőjeként írta be nevét az egyetemes historiográfiába. Sokunk számára személyes veszteség is, hogy többé nem olvashatjuk izgalmas könyveit és mélyenszántó elemzéseit a *New York Review of Books*-ban, s nem folytathatjuk vele – aki külföldön is István (és nem Stephen, Steve) maradt – levelezésünket.

Én az 1970-es években ismertem meg Istvánt, amikor szabad európai múltja ellenére amerikai ösztöndíjasként a Történettudományi Intézet vendégkutatójaként Budapestre látogatott. Nem sokáig kutathatott: a hatalom rövidesen kitiltotta szülőhazájá-

ból. Ismeretségünk 1985 nyarán mélyült barátsággá, amikor mindketten a washingtoni Wilson Center kutatói voltunk. Emlékezetes számomra az a vacsora, amelyen Szegedy-Maszák Aladár, az 1947-es kommunista hatalomátvétel elleni tiltakozásul lemondott egykori magyar követ vendégei voltunk.

Remélhető, hogy rövidesen megjelenik István memoárja, amelyet az utolsó éveiben írt. Tipikusnak mondható, ahogy a teljes mértékben asszimilált zsidó család hazafias cserkész fia szembesült az erősödő antiszemitizmussal. Apját első világháborús kintetéseitől megfosztották, ő maga a német megszállást követően munkaszolgálatban (erdélyi vasútépítésen) vészelte át a legnehezebb hónapokat. Ez is magyarázza, hogy történészként egyik fő kutatási területe a második világháború, az ellenállási mozgalmak és a holokauszt volt. Azzal emlékezem meg kiváló barátomról, hogy az utóbbi tíz évben váltott leveleinkből kiemelem az egyik legnagyobb magyar tragédiával kapcsolatos részeket. Az elüté-

seket kijavítottam, saját magyarázataimat *dőlt betűvel* írtam.

2013. február 25-én e-mail érkezett tőle, amelyet többek között Balogh S. Évának, Bayer Annának, Charles Gatinak,¹ Randolph Brabamnak és Simonyi Andrásnak is elküldött:

Emlékeztek arra a levélre, amit a társaságunkban köröztek, és amelyben idősebb Antall József felszólította Szapáry Erzsébet grófnőt, aki a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság egyik vezetője volt, hogy ne támogassa, sőt jelentse fel a zsidó menekülteket. Jeszenszky Géza szerint ez csak [a németek és] az antiszemita tisztviselők megnyugtatót szolgáló levél volt, hiszen Antall és Szapáry mindenben összejátszottak. Ma véletlenül fellapoztam a Frojimovcs Kinga és Molnár Judit szerkesztette *A Világ Igazai Magyarországon a második világháborúban* (Jad Vasem, 2009) című könyvet.² Annak 359. oldalán található a Világ Igazaként kitüntetett Szapáry Erzsébet életrajza, részletes adatokkal arról, hogy mikor és hogyan mentette meg igen sok lengyel zsidó menekült életét. Ezt egyébként a Fehér Kereszt Egyesületen keresztül cselekedte, amelyet akkoriban én magam is elég jól ismertem. 1944-ben a Gestapo Szapáry Erzsébetet, Antall Józsefet és védnöküket, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztert letartóztatta és elhurcolta.

Kételkedni minden történelmi beszámolóban lehet, én azonban hiszek abban, hogy Antall József és Szapáry Erzsébet bátor és kiváló emberek voltak, és hogy nem a Jad Vasem, hanem a két ember kritikussai tévednek.

2015. október 1-jén a következő bírt hozta le a Magyar Távirati Iroda: „A magyar állam is felelős volt a holokausztért – jelentette ki Navracsics Tibor miniszterelnök-helyettes, közigazgatási és igazságügyi miniszter a »Zsidó élet és antiszemitaizmus a mai Európában« című, a Tom Lantos Intézet által szervezett budapesti konferencián kedden. 1990 után, amikor »hirtelen« beszélni lebetett Magyarországon a holokausztról, a társadalomnak szinte sokkszerű volt találkoznia a magyar állam felelőségével – mondta Navracsics Tibor, felidézve, hogy az ő nemzedéke még azt tanulta az iskolában: nem a magyar állam, hanem »egy elkülönült emberfaj«, a »Horthy-fasiszták« voltak felelősök a holokausztért, a kommunisták győzelmével pedig Magyarország túltette magát ezen a fejezetben. A magyar társadalom így csak 1990-ben szembesülhetett azzal, hogy a magyar állam szembefordult saját polgáráival, sőt segédkezett abban, hogy kiűrtsék őket. A magyar

állam is felelős volt a holokausztért – jelentette ki a miniszterelnök-helyettes, hangúlyozva, hogy szembe kell nézni a felelőséggel. Szavait nagy tapsal fogadták a konferencia résztvevői a Felsőházi teremben. 2015. október 8-án a beszédet így kommentálta:

Kedves Géza, Te mint történész jól tudod, hogy nem igaz, amit Navracsics mondott: 1990 előtt igenis lehetett a holokausztról beszélni, írni, és éppen az élenjáró magyar történész szakértők, mint Ránki György, Hanák Péter, Glatz Ferenc, Karsai Elek és László, valamint sok író, újságíró írt a magyar állam, a kormány és egyes állami intézmények felelőségéről. A Rákosi-időkkel ellentétben ezek a történészek nem tolták „fasiszta banditákra” a felelőséget. Csak egyről nem beszéltek még ezek a történészek sem: arról, hogy milyen széles néprétegek helyeselték a zsidók deportálását és milyen széles néprétegek vettek részt a deportáltak megalázásában, kigúnyolásában és a hátra maradt javaik szét-hordásában azzal, hogy „ezek úgysem jönnek többé vissza.” De hát ezt nem lehet a Ránkiék szemére hányni, hiszen Navracsics is csak a magyar állam felelőségéről és nem a magyar nép jelentős részének a felelőségéről beszélt.

2015. február 15-én mutatták be New Yorkban István új könyvét,³ áprilisban pedig vitát rendezett róla a Columbia Egyetem. Erről az ATV riportere, Bombera Krisztina számolt be.⁴ 2015. április 10-én küldtem meg neki személyes reflexiómat:

Ismered a felfogásom, tudod, hogy elítélem a „szerecsenmosdatást”, (ha nem is polkorrekt kifejezés, de jobb, mint a *whitewashing*). Én – diákjaim előtt – mindig elítéltem az *appeasement*-et, elmondtam, hogy Beckék München előtt mire készültek. [Hitler hatalomra kerülése után Lengyelország külügyminiszttere preventív háborút javasolt indítani Németország ellen.] Szörnyű belegondolni, hogy ha Kállay „gyávább” politikát folytat, ha úgy jár el, mint Antonescu, akkor talán nincs német megszállás. Vagy ha a nyugati sajtó, a rádiók világgá kürtölik az auschwitzi jegyzőkönyvet, ha a budapesti Zsidó Tanács csak annyit tanácsol, hogy ne varrják föl a sárga csillagot, ne engedelmesskedjenek a gettóba rendelésnek, kevesebb az áldozat. Persze nem segítettünk sem az áldozatokon, sem a ma élőkön a morfondírozással. A legerőteljesebben el kell ítélni, le kell leplezni Sztójay, Bakó és az összes rendeletkiadó és -végrehajtó felelőségét – meg is kapták méltó büntetésüket. Mélyen elítélem, aki rácsapott a „zsidó vagyon”-ra, aki nem örült, hogy voltak, akik visszatértek a haláltáborokból – köztük Ránki

Gyuri, azt hiszem, Berend Iván is. De nem lehet azt mondani, amit Bayer Anna, Balogh Éva és mások, hogy a náci büntársa egy szuverén Magyarország volt. Nagy baj, hogy Horthy végül behódolt, hogy nem adták ki a parancsot az ellenállásra (bár akkor is sok zsidó és nem zsidó magyart elhurcoltak volna), de német megszállás nélkül nincs magyar holokauszt. Ezt Ránki is világosan kimondta.

István 2015. április 13-án érkezett válaszából:

Nagyon köszönöm a bölcs és részletes leveledet. Vannak véleménykülönbségek köztünk, de hát az csak használ a beszélgetésben. Szerintem például a legtöbb európai ország, nemcsak a német szövetségesek, de a megszállt Dánia, Franciaország, Norvégia, Hollandia, Belgium, sőt a Cseh Protoktorátus is elég önállósággal, gazdasági erővel, zsarolási lehetőségekkel rendelkezett ahhoz, hogy kihasználva a németek növekvő gyengeségét, többé-kevésbé azt csináljon, amit akar. Kállay ezt meg is tette, Sztójay ugyanazt tehette volna, hiszen a németek már véghelyzetben voltak, de nem, ő és a magyar úri osztály többsége kiszolgált a németeket, mert úgy érezték, ez az érdekük. Az is volt, hiszen meggazdagodtak a zsidó vagyonból; pechjükre azonban mindezt elvitte a háború, az oroszok és a kommunizmus. De hát erről még rengeteget beszélgethetnénk, írhatnánk.

Magyarországi barátait a magyar kiadás október 15-i bemutatójáról⁴ István október 5-én értesítette. Még aznap beszámoltam az eseményről: „Tényleg nagyszerű volt a bemutató, lenyűgöző volt a szereplésed. Örömmel láttam, hogy nincs látható nyoma a bajaidnak.” Mások számára hozzátettem: „Példávan árnyalt tárgyalása a kollaboráció és az ellenállás eseteinek.” István könyvéhez is kapcsolódott a budapesti zsidóság (ideiglenes) megmeneküléséről a Helena History Press kiadásában általam szerkesztett kiadvány terve, erről 2015. június 12-i levelem második részében számoltam be.

Koszorús Feri megkért, hogy legyek a szerkesztője egy apjáról és az 1944. júliusi akciójáról angol nyelven kiadandó könyvnek. Nem mondhattam rá nemet, nem is csak a barátság okán, de fontosnak tartottam, hogy árnyalt, egyoldalúságtól mentes munkák legyenek a könyvpiacra a magyar holokausztról is. [Fölsoroltam, hogy kiknek a tanulmányaiból állna össze a könyv.] Nagyban emelné hitelét, ha szereplné benne. Ettől függetlenül örömmel venném véleményed, tanácsaid a Koszorús-akcióról.

2015. augusztus 22-én érkezett meg a válasz. Ebben betegségeire (melanóma, növekvő vaklás és hallásromlás), valamint már elvállalt munkáira hivatkozva visszautastotta a felkérést:

[N]agyon szomorúan nemet kell mondanom, pedig igen szerettem volna együtt dolgozni Veled. [...] A fentiekől függetlenül több gondom van a könyvvel kapcsolatban, amit utólagos engedéllyel itt megemlítek Neked. Például nem illik egy komoly könyvhöz ifj. Koszorús Ferenc dicsőség-hajszolása, vagy az, hogy Deborah Cornelius sok mindenben téves és elfogult írása szerepeljen mint fontos tudományos forrás, vagy az, hogy a Koszorús-tézis legfőbb bírálói, Ungváry Krisztián és Karsai László ne legyenek a szerzők között. A fiú iránti tiszteletből és kíméletességéből nem lehet majd megemlíteni, hogy az apja 1944 júliusáig nem törődött a zsidókkal, pedig láthatta az esztergomi zsidók deportálását. Koszorús ezredes felesküdt Szálásra, és az utóbbi alatt a háború végéig szolgált. Az a Koszorús, aki 1944. október 15-e után megtagadta a Legfelsőbb Hadurat, emlékirataiban ömleng Horthyról, és ezt az erkölcsileg és szellemileg korlátozott embert „messzire kimagasló világítótorony-nak” nevezi. Félő tehát, hogy a könyvet inkább laudációnak, mint tudományos munkának fogják tekinteni, ami pedig nem lenne méltó Hozzád.

A legnagyobb gond az, hogy még ma sem tudjuk, mi és miért történt július első napjaiban, s ezt a tényt a könyv a természete miatt nem teheti majd világossá. Az biztos, hogy Koszorús nem mentett meg 300 000 zsidót, mert Budapesten nem lehetett több, mint 200 000 zsidó. Ironikus módon Wallenberg, Karl Lutz, Koszorús, Kurt Becher SS-ezredes, Horthy Miklós, a nyilas Szalai Pál, Schmidhuber német tábornok és sokan mások több zsidót mentettek meg, mint [amennyi] valaha élt Közép-Európában.

Minderre 2015. augusztus 25-én reflektáltam:

A melanómáról Tőled tudtam, de ezek szerint örvendatosan stagnál. A hallásnál is súlyosabb a látás romlása. Nálam, 73 évesen, ilyen problémák (még) nincsenek, a bőrömmel lehetnek gondok. Te is, én is sokat köszönhetünk a sportnak, elkerültük a túlsúlyt, és a fejünket is állandóan tornáztattuk. A többi már nem rajtunk múlik...

Múltkori leveled mellbevágó volt. Koszorús Ferit azért becsültem, mert – annyi amerikai magyarral ellentétben – önzetlenül dolgozott magyar ügyekért, és a hiúság terén is elmaradt annyi honfitársunktól. [...] Megértem, hogy elfogadja apja ün-

neplését. De milyen ember is volt Koszorús alezredes?

Magyarul írt kötete persze önigazoló, de nem gondoltam, hogy hamisít. Kulcskérdés a számomra, hogy letette-e az esküt Szálásira. Könyvében ezt elhallgatta? Arról ír, hogy kórházban volt, majd bujkált, de Ausztriába, majd hadifogságba katonai alakulattal került, ez ellentmond annak, hogy halálra keresték volna. Ha bizonyíték van arra, hogy lényeges dolgokat elhallgatott, és nem volt az a náciellenes demokrata, aminek feltünteteti magát, és aminek [Tom] Lantos is hitte, akkor Ferivel eddigi barátságomat föláldozva visszalépek a tervezett könyv megszerkesztésétől.

Természetesen sosem Koszorús Ferenc felmagszálása volt a céloom. Úgy alakult az életem, hogy a professzionális történést a történelem a sosem keresett politikusi pályára vitte át, de megmaradtam a jóra és az igazságra törekvő embernek, és a tanári és történési munkától sem szakadtam el. A kapott szép megbízások nem tették lehetővé, hogy 1990 után elmélyült történéskutató legyek, és nem tudtam olyan részletekbe menően tanulmányozni a második világháborút sem, mint számos kollégám. Annnyira mélyedtem el ebben, amennyire az egyetemi kurzusaimhoz ez szükséges volt. Gyakran gondolok arra, hogy a XX. századdal foglalkozó politikatörténést megvalósíthatja-e a *sine ira et studio* jogos követelményét. Igyekszünk tárgyilagosaak, objektívek, előítélet-mentesek lenni, de nem írhatunk harag nélkül a magyar 1944-ről. Ungváry szorgos és igen termékeny, jó bort is készít, de több írásán átsüt a harag vagy az előítélet. Karsai emberileg teljesen lejáratta magát előttem, én vele többé nem állok szóba. Kollégái és diákjai magatartásáról igen sok rosszát mondanak. Ettől függetlenül én őt egy egyoldalú, elfogult történést tartom. Horthyval szemben hiperkritikus, Szálásival szemben indokolatlanul enyhe – hogy Horthy még feketébbnek tűnjék. (Horthy 1944-ben rosszul vizsgázott, de ha márciusban lemond, még több lett volna a zsidó és a nem zsidó áldozat, még több az anyagi veszteség, még rosszabb a magyar bizonyítvány.)

Megküldött recenziód alapján Cornelius 1919–20-ról nem tárgyilagosa, de a könyve témája a második világháború – ott csak Kamenyec-Podolszkij nem említése komoly hiba. Jelzem, erről az egyetemen nem is hallottam, de még Ránki és Hanák sem említették. Ez nem csökkenti az ügy súlyosságát, nem lett volna szabad senkit kitelepíteni oda, a hadizónába – de nem igaz, hogy Keresztes-Fischer leállította a deportálást, amint értesült arról, mi történik ott? Az ismertetésben azt írod, hogy a magyarok többsége helyeselte a zsidók deportálását.

Lehet, és ha így van, ez rendkívül szomorú – de honnan tudjuk? A bűnös antiszemita propaganda alapján elképzelhető, hogy sokan jónak tekintették, ha a zsidók eltűnnek, pláne, ha a vagyoniuk itt marad, és részesülnek belőle. De az embertelen gettósításról és a végállomásról nem tudtak és nem helyeselhették. Az egyházi vezetők többsége valóban elmarasztalható antiszemitizmusa miatt, de ez sem volt mindenkire érvényes, a deportálás ellen viszont többségük valamilyen módon föllépett. Nem tudom, hogy elküldtem-e Neked Lőwy Dániel könyve kapcsán írt esszémet.⁶ Ebben írtam: „A könyv egyetlen vigasztaló része az a jó ötven oldal, ami azokkal az igaz magyar emberekkel foglalkozik, akik aktív módon, sok esetben saját életük kockáztatásával mentették nemcsak barátait, de az ismeretlen üldözötteket is. Kiemelkedik közöttük egyértelmű kiállításával és iránymutatásával Márton Áron gyulafehérvári püspök, aki május 18-án a Szent Mihály-templom szószékéről ítélte el »a zsidók ellen az utóbbi időkben végrehajtott intézkedéseket«, május 22-én pedig, még a kolozsvári deportálások megkezdése előtt, a helyi és a fővárosi hatóságokat levélben kérte, hogy »az embertelenségeket akadályozzák meg, vagy ha erre nem képesek, ne működjenek több ezer ember elpusztítására irányuló cselekményekben közre. Ezekben a végzetes napokban minden felelős embernek éreznie kell, hogy nemzetünk sorsa és vele együtt mindnyájunk sorsa is Isten kezében van, nem lehet tehát Isten bosszúállását magunk fejére hívnunk olyan bűnök elkövetésével, vagy azokban való közreműködéssel, amelyeket a katekizmus az égbekiáltó bűnök közé sorol, s amelyeknek földi megtorlása a tapasztalat szerint nem marad el.« Rendkívül fontos e levél dátuma is. Mivel a szentbeszédet és e levelet nemcsak Angelo Rotta pápai nuncius és Serédi Jusztinián hercegprímás kapta meg, de a Slachta Margit vezette Szentlélek Szövetség sokszorosította és az egész országban terjesztette, nem tartható fenn az a közkeletű nézet, hogy a magyar társadalom, s mindenekelőtt a vezetők, ekkor még nem tudták, s nem is tudhatták, milyen sors vár a kiszállított zsidókra. A püspök külön levélben figyelmeztette felelősségére és kötelességére Sztójay miniszterelnököt és Jaross belügyminisztert. [...] Az elhurcolás tényét senki sem jelentette be Kolozsvárott, mégis mindenki tudott róla. Noha a bértollnokok továbbra is megpróbálták hangulatot kelteni a zsidók ellen, s megindult a »zsidóvagyon« elosztása, szétlopása, egy kortárs szerint a közhangulat nyomasztóvá vált, »akik addig zsidóellenesek voltak, [...] soha többet nem mondtak rosszat a zsidókról.«”

Cornelius könyvének vannak gyöngéi, ahogy arra rámutatsz, de az a fejezet, amit én újraközölni gondoltam, a német megszállást és a zsidóellenes intézkedéseket pontosan és hitelesen mutatja be, úgy látom. Mellette Ránki-tanulmányok is lennének, függelékben alapvető dokumentumok. Ha Te nem tudsz, nem akarsz valamelyik régiebb írásoddal szerepelni a könyvben, ajánlhatsz 1944 júliusához kapcsolódó más írást is.

Indokolatlan szobrot állítani Koszorúsnak, pláne olyan prominens helyen. A kormányzat ebben is cinikus volt, de én inkább szimbólumnak tekintem, hogy szembe kellett helyezkedni az embertelen bűnökkel, Sztójay és Baky intézkedéseivel.

A tervezett könyvvel kapcsolatos döntésem végül attól függ, hogy mi vezérelte Koszorús akcióját, döntően pedig, hogy elhallgatta-e a Szálasi-puccs utáni viselkedését. Tehát válaszodtól függ.

A témát István 2015. szeptember 9-én folytatta, örömmre:

E kis levélben meg kell ismételnem, hogy sajnos nem vállalhatok semmiféle új munkát. Ha tudnád, hogy milyen rettenetes nehézségekkel írok, olvasok, biztosan megszánnál, és nem is kérnél tőlem új írást. Újságot olvasni szemüveggel sem tudok, és kézírást még a sajátomat sem vagyok képes kibogozni. A *macular degeneration* lassan fejlődik, de kérlelhetetlen. A legtöbb, amit tehetek, az, hogy felajánlom egy régebbi írásomat. Hosszú gondolkodás után egy tanulmányomat választottam, ami az európai holokausztról szól, és a *Hungarian Quarterly* 176-ik számában jelent meg, a 2004-es téli számban, az 50–70 oldalakon. A hossza 8440 szó. Sokan dicsérték, és úgy érzem, ma is érvényes a tartalma. Ha használható állapotban maradok, akkor a tanulmányt itt-ott átjavíthatom.

Megköszöntem Istvánnak az engedélyt tanulmánya újraközönlésére. 2015. október 11-i levele megerősített abban, hogy óvatosan, de vágjak bele a Helena History Press által szorgalmazott kiadvány szerkesztésébe. Családja, barátai, kollégái és számtalan tisztelője 2016. május 11-én ünnepelte István 90. születésnapját. Én május 13-án levélben gratuláltam neki:

Isten tartson meg ilyen testi és szellemi erőben! 1985 nyarán a Wilson Centerben bámultam futóteljesítményed és szellemedet, ezek, meg az akarat vittek erre a szép ünnepre. Legutolsó remek könyvedre több készülő írásban térek ki, csak közben befejeztem és megjelent a *Kísérlet a trianoni trauma orvoslására. Magyarország szomszédosági politikája a*

rendszerátalakítás éveiben című könyvem,⁷ ez és a tanítás nagyon lekötött.

Régi barátsággal, nagyrabecsüléssel és meleg jókívánságokkal köszönt...

Jó másfél évi munka után még távolról sem volt kész az 1944 júliusáról szóló könyv, amikor István 2017. július 2-án aggóató levelet írt:

Az a hír járja, hogy megjelenik, vagy már megjelent egy új könyv Horthyról, amelyet Kádár Katalin és Te szerkesztetek, és amelyben én is szerepelek egy tanulmánnyal. Olyan rossz a memóriám, hogy mindezzel kapcsolatban semmire sem emlékszem. Annyi bizonyos, hogy a kiadó engem a könyv megjelenéséről nem tájékoztatott. [...] Hálás lennék, ha Te röviden megírnád, hogy miről van szó. A kérdésedre válaszolva a látásom mindig gyengébb, de a komputernek hála tudok írni és olvasni, ha lassabban is, mint az elemisták.

Másonnap, július 3-án ment el a válaszom:

Röviden az előzményekről – hogy ne kelljen sokat olvasnod. 2015 nyarán Koszorús Feri és mások fölkerétek, hogy szerkesszem meg a Koszorús-akcióról itthon megjelent, igen vegyes színvonalú könyv angol változatát. A kiadást Kádár Katalinnak a CEU Pressszel együttműködő kiadója vállalta. A témát igen fontosnak találtam, de csak egy tudományos kötetre vállalkoztam. Ebbe kértem Tőled tanulmányt, ezt nem vállaltad, de 2015. szeptember 9-i leveledben fölajánlottad a *Hungarian Quarterly*-ben megjelent alapos, szép esszédet. Ezt örömmel elfogadtam. [...] Csatolva küldöm a kötet előzetes ismertetését és a tervezett tartalomjegyzéket. Megküldöm az általam írt bevezetőt is, ha el tudod olvasni, úgy esetleges észrevételeidet köszönettel veszem. [...] A könyvet Kati novemberben tervezi bemutatni Chicagóban.

Két nappal később, július 5-én kaptam egy kis letolást:

Örülök annak, hogy hamarosan megjelenik egy érdekesnek tűnő könyv, de barátilag meg kell rójalak azért, hogy a kézirat előrehaladott állapotáról most hallok először, s akkor sem Tőled, Kádár Katalintól vagy a kiadótól, hanem egy kívülállótól. Elvégre majdnem két év telt el azóta, hogy elküldtem Neked a tanulmányomat. [...] Javítandó: a 65. oldalon Stollár Béla és társai halálával kapcsolatban hagyjuk ki a csendő szót, mert amint azóta kiderült, kizárólag nyilas pártszolgálatosok vettek részt a Béláék elleni fegyveres támadásban. A cikk utolsó

mondatának a második fele feltétlenül kihagyandó, hiszen, nem úgy, mint az előző demokratikus kormányok, a mai rendszer a múlt őszinte feldolgozása helyett elől jár a múlt szisztematikus meghamisításában.

Nem kétséges, hogy a történések szabadon írhatnak, amit akarnak – ha van hová –, de a kormány és tanácsadók azok, akik *ex cathedra* megmondják, hogy mi az igazság és miben, kiben kell hinni. De hát ezt Neked nem kell mondanom.

Még aznap válaszoltam:

Jogos a bírálatod, és nincs igazán mentségem, amiért egyszerűen örültem engedélyednek, és bevettém átfogó, informatív tanulmányodat a kötetbe, és nem tájékozattalak a munka haladásáról. A többi szerző által benyújtott szövegekkel foglalkoztam, Jill Hannum személyében Katinak van egy kitűnő *copy editor*a, a Te esszéedhez nem akartunk hozzányúlni, elfelejtve, hogy erre Te kész voltál és igényelted. Nem szándékos mulasztásom, de szerencsére Te mindenre figyelve értesültél a nyomtatástól még távol álló könyvről, és így pontosításaidat természetesen el fogjuk végezni, és a kefelevonatot természetesen megküldjük. Nagyon fontosnak tartom, hogy Te is a szerzők között leszel, köszönöm még egyszer.

A kiadóról: „Helena History Press was established to provide publication opportunities for scholars researching and writing on Central and East European themes.”

A folytatás István július 6-i levele volt, ebben kérte bevezetőm megküldését, majd megírta:

A Koszorús-ügyről az a véleményem, hogy bár a fia rettenetesen felfújja az egészet, Horthy döntései abban az időben rengeteg faktortól függték, és nincs bizonyíték arra, hogy Koszorús ezredest a csendőr-féle zsidó deportálás megakadályozására hívta a fővárosba. A budapesti zsidók deportálása tudtommal sokkal inkább függött Himmlertől (aki ellenezte), mint bárki mástól, de nem kétséges, hogy Horthy most végre le akarta állítani a deportálást. Persze nevetséges azt állítani, hogy május-júniusig semmiről sem tudott.

Koszorús rendes ember lehetett, de őt a valódi vagy inkább képzelt Baký-puccs megakadályozására hívták Budapestre, és jelenlétével a puccsot meg is akadályozta, már amennyiben valóban létezett egy ilyen kísérlet. Koszorús a zsidók ügyével nem foglalkozott, sem a városban, sem a városon kívül.

Horthy maga iszonyúan bonyolult téma, és habár az ország tragédiájáért nagy mértékben felelős, nem volt a magyar történelem legnagyobb tömeggyilkosa. Ez a szerep a '41-es deportálások és a délvidéki mészárlások szervezőire volt jellemző, meg persze a '44-es vezetésre. De hát Neked erről semmit sem kell magyaráznom.

Szívesen segítenék abban, hogy a könyv ne csak a jobboldali magyar emigránsok szívét melegítse. Kérdés, hogy lehet-e a kiadóra számítani azonnali recenziók ügyében. Történelmi folyóiratok egy gyűjteményes kötetet csak igen ritkán recenzálnak.

Még aznap, július 6-án érkezett az engem megnyugtató válasz:

[H]álásan köszönöm a kiadóval kapcsolatos levelet, amit csak most vettem észre. Örülök, hogy a kéziratok szerkesztése jó kezekben lesz, és annak is örülök, hogy a Helena History kiadó sok érdekes könyvet jelentet meg. A sötét gyanúm, hogy a CEU Press így próbálja megoldani a rettentő terjesztési problémát, hogy angol nyelvű kiadványai Budapesten és nem Angliában vagy az USA-ban jelennek meg. Ez jó megoldásnak tűnik, már amennyiben sikerül a kiadványokra felhívni a rádióállomások és a szerkesztőségek figyelmét.

Amint az előző levelemből látod, én magam egyáltalán nem vagyok biztos abban, hogy Koszorús ezredest valóban megghiúsította a budapesti zsidók deportálásának tervét, sőt még az állítólagos Baký-puccsot sem kellett végül megghiúsítania, mert a csendőrök engedelmesen hazamentek, de ez legalább egy blikkfangos cím. Te biztosan meg tudod védeni Magad a támadásoktól, és én is megszoktam, hogy a baloldal elárulásával vádolnak.

Jó irányt vett a kiadás a kiadó 2017. október 15-iki levelével:

Tisztelt professzor úr, kedves István!

Because of the fires in the California wine country, I'm a bit behind answering your email. We have had to evacuate from St. Helena and are operating, albeit not particularly efficiently, out of San Francisco.

We did not have a Word version of your essay, but Thomas Cooper was kind enough to send along the galleys from its original publication in *Hungarian Quarterly* from which we have created a clean version to send along to our typesetter. I am attaching a copy for your review. It will be easier to make changes now rather than after the galleys are completed, although I am happy to send the essay

to you when the galleys are completed as well. You will notice that the footnote numbers are highlighted in yellow, that is simply for the typesetter to change the font size.

Please send it back to Géza and me with any edits you may have. Thank you again for your participation – we are most grateful for your permission to include this insightful essay in our volume.⁷

Látási nehézségei ellenére István gyorsan megvizsgálta kiadandó írását, és október 17-én megadta a nihil obstat engedélyt. 2018. április 18-án megküldtem neki, egykori tanítványom, Stark Tamás kitűnő írását a hazai holokauszt-megemlékezésekről.⁹ István még aznap örömmel fogadta:

Kedves Géza, nem is tudtam, hogy Stark Tamás a tanítványod volt, gratulálok mind a kettőtöknek. Tamás írása megrendítő, és nagyon, nagyon lesújtó. Azt mondhatnám, hát ide süllyedt a volt hazám, de ehhez hozzá kellene tennem, s ide süllyedt az új hazám.

A könyv megjelenéséről 2018. május 17-én természetesen Istvánt is értesítettem:

Május 10-én került bemutatásra a Petőfi Irodalmi Múzeumban a szerkesztésben és a Helena History Press (Reno, NV) kiadásában megjelent *July 1944. Deportation of the Jews of Budapest Foiled* című kötet.¹⁰ Bevezetőmben igyekeztem tárgyilagos választ adni Horthynak a magyar holokausztban viselt felelősségére. Valamivel részletesebben megírtam ezt magyarul is a *Magyar Szemle* idei januári számában, ezt csatolom.¹¹ Nyilván lesz, aki túl enyhének, lesz, aki túl szigorúnak fogja találni írásomat. Három rövid részlet:

„A német megszállást követően az államfő sorsukra hagyta-e zsidó származású honfitársait, vagy 1944. júliusi fellépésével Budapest zsidó származású lakosságának nagyobbik részét ő mentette-e meg a deportálástól, tehát a majdnem biztos haláltól? [...] Nem férhet hozzá kétség, hogy Magyarország 1944. március 19-i német megszállása nélkül nem került volna sor zsidó származású polgártársaink gettókba kényszerítésére, majd Auschwitzba és más haláltáborokba deportálására. Az elsődleges jogi felelősség ezért Hitlert és nemzetiszocialista rendszerét illeti. Közvetlen és kiemelt felelősség hárul a deportálások irányítására Budapestre érkező Kaltenbrunnerre, Eichmannra és a végrehajtás mellett Magyarország vezetését valóban teljhatalommal kezében tartó Edmund Veessenmayerre. Ami az ország német megszállása után maradt, az a magyar

állam megerőszakolt és méltatlan mutációja volt. Vezetőit, élén a bábkormányt vezető Sztójay Dömevel, a magyar bíróság – alapjában véve törvényes eljárás keretében – méltó büntetéssel, halállal sújtotta. Számos magyar hivatalnok, csendőr, katonatiszt vizsgázott 1944-ben emberségből igen rosszul, és legtöbbjük ezért ugyancsak súlyos, sok esetben a legsúlyosabb büntetéssel fizetett. Ugyanakkor a zsidó honfitársakat mentő, bújtató magyarok száma is jelentős, téves beállítás, hogy csak Wallenberg és más diplomaták segítették számtalan módon az üldözötteket. Ezekben az embert próbáló időkben megnőtt minden egyén felelőssége a környezetében történekeért, ugyanakkor a kollektív felelősség, egész nemzetek bűnössége indokolatlan, sőt elfogadhatatlan. [...] Hogy a budapesti jó negyedmillió magyar zsidó (időleges) megmentése ellensúlyozza-e Horthy részfelelősségét félmillió honfitársa németeknek történt kiszolgáltatásában, azt sem a történész, sem a földi igazságszolgáltatás nem tudja eldönteni.”

A kötetben jóval bővebb változatban közöltem, amit a Hungarian Review 2014. márciusi számában „Hungary in the Second World War: Tragic Blunders or Destiny” címmel jelentettem meg. 2018. július 6-án a téma teljesen eltérő feldolgozásáról számoltam be:

Tegnap mutatták be a HM Stefánia úti Kulturális Központjában a Koszorús Ferenc ezredes katonai pályájáról szóló, *A becsület útján* című háromórás filmet. Meglepődtem, milyen nagy, ezres nagyságrendű közönség jött össze, feltehetőleg a különféle Fidesz-közeli társaságok címlistájára ment ki a meghívó. Az átlagéletkor 70 körül volt (ott volt a 94 éves Magyaródy Szabolcs is), dominált a radikális jobboldallal szimpatizálók széles köre. Közeli ismerőst nem láttam, de ismerős figurákat bőven.

Egy HM-államtitkár mondott seszínű köszöntőt, Hantó Zsuzsa meglehetősen hosszadalmasan elmondta, hogy az évtizedben mit sikerült elérni Koszorús Ferenc emléke ápolásában. Megemlítette (cím nélkül) a szerkesztésben megjelent *July 1944* című könyvet is. Felolvasták ifj. Koszorús Ferenc Amerikából küldött, jól megírt köszöntőjét is.

A film két színész által eljátszott kerete, hogy Koszorús Ferenc 1944. szeptemberében egyik tisztjének elmondja életét, aki minden érdemi reakció nélkül hallgatja. Interjúalanyok, fényképek és más dokumentumok alapján két-három, előttem teljesen ismeretlen „történész”, egy Vass Csaba nevű, bozontos szakállú, idősebb „egyetemi tanár” (hol van vagy volt állásban, nincs feltüntetve) és főszereplőként Kocsis István író összefoglalja az 1918 és 1944

közti magyar történelmet. Hát, tücsköt-bogarat összehordanak, a korszakról igen vegyes és hiányos ismeretekkel rendelkező néző csak azt tudja meg, hogy Wilson elnök bizalmasa, House volt Amerika háborúba lépésének és balsorsunknak fő okozója, hogy Trianon népgyűlések alapján született, pedig a nemzetiségek nem is akartak elszakadni, és a világháború fő célja Magyarország elpusztítása volt. A francia szerepről egy szó sem esik. Németországot csak megbüntették, halljuk, de nem akarták nagyon legyengíteni. Kiemelik Klebelsberg dicséretes működését, közte négy egyetem alapítását. Nem tudom, felmerült-e a nézőkben, hogy most az oktatás lefokozása folyik. A nyilatkozók nekimentek a hadseregnek, hogy mindenféle nem magyar háterű tiszteket vettek át a K.u.K.-hadseregből, főként svábokat (megemlíteni, hogy mennyien harcoltak a Vörös Hadseregben, az szentségtörés lett volna), de megnyugtatták a nézőket, hogy a harmincas évektől már főként jó magyar érzelmű tiszteket képeztek ki. (Szélsőjobboldali velleitásukról nem esett szó.) Hantó Zsuzsa elmagyarázta, hogy az 1920-as „numerus clausus” elsősorban nem a zsidók ellen irányult, hanem a különféle hazai nemzetiségek árnyos egyetemi felvételét célozta. De a zsidó származásúak, az izraelita vallásúak a törvény ellenére magas számban kerültek be az egyetemekre. Az 1938-as hadseregefejlesztést (győri program) a film nagyon dicséri. Közben már szakszerűbb hangok is megjelennek, hadtörténészek (elsősorban Bonhardt ezredes, a Hadtörténelmi Levéltár és Irattár igazgatója) mellett Székér Nóra is megszólal, ő főként arról beszél, hogy volt egy Magyar Függetlenségi Mozgalom, Szentiványi Domokos vezetésével, ez náciellenes és angolbarát volt. Részletesen idézik Namier professzor, a Zsidó Világszervezet elnöke 1944. eleji figyelmeztetését, hogy Magyarország ne ugorjon ki a háborúból, mert az életveszélybe sodorja a magyar zsidóságot. Szakály Sándor, a Veritas Intézet főigazgatója is sokat szerepel a második és a harmadik részben, kiemeli, hogy a munkaszolgálat során voltak ugyan helytelenül viselkedő keretlegények, de a többséggel tisztjeik jól bántak, az alakulatok háborús vesztesége jóval alacsonyabb volt, mint a tisztké vagy a harcoló legénységé. Azt halljuk, hogy 1944 tavaszán Horthy utasítására minden zsidó férfit behívtak munkaszolgálatra, hogy így mentse meg őket a deportálástól. (Radnóti, Szerb Antal, Balogh József és annyi további kiválóság sorsáról nem esett szó.)

Szép filmrészleteket látunk a komáromi, majd az erdélyi magyar bevonulásról, viszonylag hosszabban szólnak a doni fronton elért magyar sikerekről, a katasztrófát meg sem említik, csak a hazatérő

Jány tábornok fogadtatását és a kitüntetések Horthy általi átadását mutatja be a film. A zsidóság deportálásáról nincs kép, viszont számos részlet mutatnak be az annak idején Bokor Péter által a *Századunk* című tévésorozatban a német megszállásban prominens (szabadon, jólétben élő) németekkel, a Gestapo egykori itteni főnökével, Höttlrel (aki Hitlert meggyőzte, hogy románok és szlovákok ne vegyenek részt a megszállásban) és másokkal készített interjúkból. A legjobb az „Auschwitzi jegyzőkönyv” egyik szerzőjével folytatott beszélgetés, de illett volna megjelölni az interjú időpontját és készítőjét, Bokor Pétert. Magáról a deportálásokról júliusi leállításáról, Koszorús szerepéről hosszabban szól a film, a Baký-féle „csendőrpuccs” tervét, Horthy félreállításának szándékát készpénznek tekintti. Végül Koszorús ezredes elbeszéli, hogyan foglalta el 1944 szeptemberében Aradot a román hadseregtől, és hogy milyen eredményesen harcolt ugyanott Malinovszkij előretörő szovjet erők ellen. A befejezés Koszorús Ferenc kórházba vonulása, megmenekülése Kálló esperes sorsától, majd szobrának budapesti leleplezése, az ott elhangzó beszédek, és a szobor feliratának eléggé érthetetlen viszontagságai.

A film ismeretterjesztésre nemhogy alkalmatlan, de egyenesen káros, félrevezető, csak növeli a magyar társadalom jelentős része fejében lévő káoszt: Horthy jó vagy rossz vezető/ember volt? Magyarország a második világháborúban áldozat vagy bűnös vagy tettestárs volt? A film önismeret, a nehéz történelmi helyzetek megértése helyett a valóság elhallgatásának és múltunk idealizálásának az eszköze. Sokkal rosszabb, mint Koltay Gábor Horthy-filmje. Mintha az egykori nyugati jobboldali emigráció, a MHBK¹² készítette volna. Egyetlen pozitívuma, hogy szélesebb körben ismertté teszi Koszorús fontos és bátor tettét. De hány kitűnő történész tudott volna korrekt, nem indokolatlanul önostorozó, de nem is szerezcsenmosdató módon szólni történelmünk egyik legnehezebb korszakáról.

2018. augusztus 18-én értesített István, hogy megkapta a July 1944 című könyvet, és olvassa:

Nagyon remélem, hogy legalább néhány folyóirat közöl egy-egy recenziót.

Tudomásom szerint az első recenziót Várallyay Gyula készítette a könyvről, eredetileg a Budapesti Magyar Review című folyóirat számára, ezt 2019. január 16-án küldte meg többünknek. István fontos megjegyzésekkel reagált rá:

Dear Gyuszi¹³, Geza, Charles¹⁴ and all others to whom Gyuszi's letter was addressed, but whose list I somehow lost.

Let me congratulate Gyuszi/Julius on his substantial and well balanced review of *July 1944*, which refers to some most hotly disputed issues of modern Hungarian historiography. When did Regent Horthy and his advisers learn about the Holocaust? What was Colonel Koszorus' mission really about? Did an Eichmann-inspired Hungarian far-right plot truly exist for the immediate deportation of the Budapest Jews, and even for overthrowing the Regent? Some historians, primarily Laszlo Karsai, take a rather negative position on these issues: he sees Koszorus as a conservative nationalist, who did obey the Regent's orders to march to Budapest, and there to confront the gendarmes in case they attempted to make a coup d'etat, but Koszorus disliked Jews and would not consider as part of his mission to help them. No less importantly, Karsai and other liberal historians argue that Horthy must have known about the Holocaust well before the so-called Auschwitz Protocols reached him late in the spring of 1944. Yet between March and late June Horthy did nothing to help them. Here I tend to agree with Karsai because, to give an example, in my unpolitical Budapest middle class family, the annihilation of the Polish Jews was mentioned as a fact. In educated circles, it was also an open secret that the government of Miklos Kallay (1942–1944) refused, with the Regent approval, to surrender the Hungarian Jews to the Germans. Julius rightly reminds us of the Kallay government's strenuous efforts to protect such Hungarian Jews who were living in German-occupied lands. Indeed, only Benito Mussolini's Italian fascist regime was as active in this respect as Miklos Kallay's conservative government. Both Italy and Hungary put great pressure on the German authorities not to deport from German-occupied lands any Jew possessing an Italian, respectively Hungarian passport. Some Italian consuls even ventured into occupied Poland trying to retrieve their deported citizens, only to be told that their intervention arrived too late. Note that the neutral Turkish government officially authorized the German government to do what it wished with its Jewish inhabitants, who were Turkish citizens. To show how complicated the situation was at that time: Marshal Antonescu's Romania first massacred three hundred thousands of its Jews, but then decided to spare the others and, as a consequence, fascist Romania did not surrender a single Jew to Nazi Germany. Bulgaria famously refused to hand over any of its Jewish citizens to German

Nazis; nor did it kill its own Jews, but it sent the Yugoslav and Greek Jews under its control to the German gas chambers. The Kallay government was keenly aware of the Italian, Romanian, Bulgarian, etc. policy towards the Jews, and used them as an argument in defying German wishes as well as the lethal clamor of the Hungarian radical anti-Semites.

Clearly then, it is absurd to claim, as so many Horthy admirers do that, until June 1944, he had known nothing about the "Final Solution of the Jewish Question." Among other things, it would have meant the total failure of the Hungarian intelligence services; the Hungarian journalists working in Germany, and the Hungarian diplomatic missions. Even the fanatically pro-Nazi General Sztójay reported, as minister to Berlin, that the Germans were well decided to bring about the final solution of the Jewish question, and that it was in Hungary's national interest to join them in this enterprise.

A final note: the death camp at Treblinka was meant mainly for the Warsaw Jews; on the other hand, Hungarian Jews constituted the absolute majority of those gassed and burned at Auschwitz.

All this makes Horthy's behavior and thinking before March 1944 as much a puzzle as his behavior between March and July 1944, and between July and October 1944. The dilemma remains even if in Hungary he is again symbolically riding high on his legendary white horse. I am happy that Geza and friends as well as Julius contributed so much to the clarification of these tragically important issues.¹⁵

2021. szeptember 15-én István megküldte Hungarian Memory Project-interjúját.¹⁶ Az alábbiakkal köszöntem ezt meg 2021. október 11-én:

Nagyon köszönöm, hogy megküldted ezt az interjúút. Végighallgattam, ha nem is egy szuszra. Sok újat is megtudtam Rólad, családotról. Megerősítette azt a rég kialakult véleményemet, hogy a sok magyar ostobaság, balítélet és bűn között az egyik leg-súlyosabb, amit a szívvel-lélekkel magyarrá lett zsidókkal tettek egyes magyarok. Én Adyval vallom: „Kitáruul afelé karom, kit magyarrá tett értelem, parancs, sors, szándék, alkalom.” És ezt a tehetség, egymillió magyar zsidót egy nem is törpe kisebbség eltaszította, kiszolgáltatta a náci gyilkosoknak. Pedig mennyit köszönhet a magyarság a beolvadt németeknek, szlávoknak és mindenekelőtt a zsidóknak. Én személyesen is: gyermekeink orvosa egy kitűnő zsidó gyermekorvos volt. Egyetemi tanáram

között Szabad György, tudományos téren aspiránsvezetőm, Hanák Péter, számos kollégám, barátom, itthon és külföldön, magyar zsidó. Santa Barbarában egy remek magyar zsidó kolónia fogadott be. És Antall József anyai nagyapja egy katolikus pap és egy szép zsidó lány „törvénytelen” gyermeke. Így az én gyermekeimben is van némi zsidó gén. Ezen felül apám a Magyar Általános Hitelbank cégvezetője, majd igazgatója volt, rengeteg jót hallottam arról a nagy pénzintézetéről, Ullmann „Gyuri” vezérigazgatóról, akivel apám teniszezett, evezett. A meggyilkoltak mellett hány tehetséges magyar zsidót űzött el a történelem, a rossz magyar politika.

Remek, hogy milyen testi és szellemi formában vagy 94 évesen. Az örökölt jó gének mellett a sport szerepe ebben bizonyos. További egészséges évek mellett azt kívánom, hogy mindkét hazádban jó kormány működjön. Nálunk erre az esély halvány, de amit lehet, sokan megteszünk ezért.

2021. nov. 11-én kaptam Istvántól egy nagyon jóleső és megtisztelő levelet:

Kedves Géza, engedd meg, hogy üdvözljelek a nyolcvanadik születésnapod alkalmából. Ez ugyan gyermekkor az én szememben, de Te mindenképpen megérdemled az ünneplést. Kívánok további sikereket és még huszonöt évre való jó egészséget!

Szeretettel,
István

Négy további levélváltásunk után értesültem arról, hogy örök barátom (így nevezte magát egy nekem írt levelében) befejezte a megpróbáltatásokban is gazdag életét. Életműve maradáno, bízom abban, hogy az utánam következő nemzedékek is használni fogják írásait és tanulnak szelleméből.

JEGYZETEK

- Charles Gáti (1934) történész és politológus. 1957-ben menekült el Magyarországról. Az Egyesült Államokban számos rangos egyetemen tanított a kommunista uralom alá került országokról, de dolgozott az amerikai Külügyminisztériumban is. Számos könyve jelent meg az Egyesült Államokban. Magyarul: *Füstbe ment tömb* (1991); *Vesztett illúziók* (2006); *Zbíg* (2014).
- A Világ Igazai Magyarországon a második világháború alatt*. Szerk.: Frojimovics Kinga és Molnár Judit. Budapest, Balassi Kiadó, 2009.
- István Deák: *Europe on Trial: The Story of Collaboration, Resistance, and Retribution During World War II*. Boulder, Westview Press, 2015.
- <http://www.atv.hu/videok/video-20150409-deak-istvan-tortenesz-a-ii-vilaghaborurrol-es-a-bolokauztrrol>.

- Deák István: *Európa próbatétele. Együttműködés, ellenállás és megtorlás a második világháború alatt*. Budapest, Argumentum Kiadó, 2015.
- Jeszenszky Géza: A zsidóság tragédiája mint magyar tragédia. *Hitel*, 2007/április, 21–31.; Uő: A vézskorszak mint kettős tragédia. *Élet és Irodalom*, 2012. október 5.
- Jeszenszky Géza: *Kísérlet a trianoni trauma orvoslására. Magyarország szomszédosági politikája a rendszerváltás évtelben*. Budapest, Osiris, 2016.
- Az üzenet fordítása: A kaliforniai borvidéken dúló tüzek miatt kissé elmaradtam az e-mailek megválaszolásával. El kellett menekülnünk St. Helenából, és San Francisco közeléből működünk, bár nem túl hatékonyan. Esszéjének Word-változata nem állt rendelkezésünkre, de Thomas Cooper volt szíves elküldeni a kefelevonatokat a *Hungarian Quarterly*-ben megjelent eredeti esszejéből, amelyből elkészítettünk a letisztított változatot, ezt el tudtuk küldeni a tördelőnek. Mellékelek egy példányt, hogy nézze át. Könnyebb lesz most végrehajtani a változtatásokat, mint a kefelevonat elkészülte után, bár szívesen elküldöm Önnek az esszét, amikor az elkészül. Láthatja, hogy a lábjegyzetek számai sárgával vannak kiemelve, ez csak arra szolgál, hogy a tördelő kiválaszthassa a megfelelő betűméretet. Kérem, küldje vissza Gézának és nekem az esetleges módosításokkal együtt. Köszönjük közreműködését – nagyon hálásak vagyunk, amiért engedélyezte, hogy kötetünkbe betehessük ezt a tartalmas esszét.
- http://bvg.hu/velemeney/20180416_A_Fidesz_kormany_es_a_Holokausztemleknep.
- July 1944. Deportation of the Jews of Budapest Foiled*. Ed. Géza Jeszenszky. Reno, NV, Helena History Press LLC, 2018. Distributed by Central European University Press.
- Jeszenszky Géza: Horthy és a magyar zsidók deportálása. *Magyar Szemle*, 2018/ január–február, 64–75.
- Magyar Harcosok Bajtársi Közössége.
- Várallyay Gyula (1937) mérnök és közgazdász, a Világbank szakértője. 1956-os műegyetemi tevékenysége okán menekült az Egyesült Államokba. Az emigrációban a Szabad Magyar Egyetemisták Szövetsége/MEFESZ első elnöke. Magyarul megjelent munkái: *Tanulmányúton. Az emigráns magyar diákmozgalom 1956 után* (1992); *Jelző nélküli magyar. Naplójegyzetek 1992–2007; Tévíton. Ügynökök az ötvenbátos diákmozgalomban Nyugaton*. (2011)
- Fenyvesi Károly (1937) az 1956-os forradalom után menekült az Egyesült Államokba. Újságíróként a Szabad Európa Rádió és a *Washington Post* munkatársaként dolgozott. *Mikor kerek volt a világ* című családkrónikája magyarul 1992-ben jelent meg. További magyarul megjelent könyvei: *Mikor az angyalok túljártak a világ eszén. Akik zsidókat mentettek a háborús Magyarországon* (2001); *Három öszezsküvés. Rundtedt tábornagy, Canaris tengernagy és a zsidó mérnök, aki megmenthette volna Európát* (2007); *Elmélkedések egy kerti padon* (2010).
- A levél magyar fordítása: Kedves Gyuszi, Géza, Károly és a többiek, akik megkapták Gyuszi levelét, de akiknek a listáját valahogy elvesztettem. Hadd gratuláljak Gyuszinak/Juliusnak a *July 1944* c. kötet tartalmas és kiegyensúlyozott recenziójáért, amely a modern magyar

történetírás néhány legvitatottabb kérdésére utal. Mikor szereztek tudomást Horthy kormányzó és tanácsadói a holokausztról? Miről szólt valójában Koszorús ezredes küldetése? Valóban létezett egy Eichmann-ihlette magyar szélsőjobboldali összeesküvés a budapesti zsidók azonnali deportálására, sőt a kormányzó eltávolítására? Egyes történészek, elsősorban Karsai László, meglehetősen tagadó álláspontot képviselnek ezekben a kérdésekben. Karsai Koszorúst konzervatív nacionalistának tekinti, aki teljesítette a kormányzó parancsát, hogy Budapestre vonuljon, és ott szembeszálljon a csendőrökkel, ha puccsot kísérelnének meg. De Koszorús nem szerette a zsidókat, és nem tartotta küldetése részének, hogy segítsen rajtuk. Nem kevésbé fontos, hogy Karsai és más liberális történészek azzal érvelnek, hogy Horthynak már jóval azelőtt tudomása volt a holokausztról, hogy az úgynevezett Auschwitz-i jegyzőkönyvek 1944 késő tavaszán eljutottak hozzá. Március és június vége között azonban Horthy semmit sem tett az érdekükben. Itt inkább Karsaival értek egyet, mert, hogy egy példát mondjak, az én nem politizáló, budapesti középosztálybeli családomban is tényként emlegették a lengyel zsidók megsemmisítését. Művelt körökben az is nyílt titok volt, hogy Kállay Miklós kormánya (1942–1944) a kormányzó jóváhagyásával megtagadta a magyar zsidók átadását a németeknek. Gyula joggal emlékeztet bennünket a Kállay-kormány komoly erőfeszítéseire, hogy megvédje a németek által megszállt területeken élő magyar zsidókat. Valójában csak Benito Mussolini olasz fasiszta rezsimje volt olyan aktív e tekintetben, mint Kállay Miklós konzervatív kormánya. Mind Olaszország, mind Magyarország erős nyomást gyakorolt a német hatóságokra, hogy a németek által megszállt területekről ne deportálják az olasz, illetve magyar útlevelel rendelkező zsidókat. Néhány olasz konzul még a megszállt Lengyelországba is bemerészkedett, hogy visszaszerezze deportált állampolgárait, de közölték velük, hogy fellépésük túl későn érkezett. Vegyük figyelembe, hogy a semleges török kormány hivatalosan felhatalmazta a német kormányt, hogy

az azt tegyen zsidó lakosaival – akik török állampolgárok voltak –, amit akar. Hogy lássuk, milyen bonyolult volt a helyzet akkoriban: Antonescu marsall Romániája először háromszázezer zsidót lemészárolt, de aztán úgy döntött, hogy megkíméli a többiekét, és ennek következtében a fasiszta Románia egyetlen zsidót sem adott át a náci Németországnak. Bulgária híresen nem volt hajlandó átadni egyetlen zsidó állampolgárát sem a német nácioknak; a saját zsidóit sem ölte meg, az ellenőrzése alá tartozó jugoszláv és görög zsidókat viszont német gázkamrákba küldte. A Kállay-kormány nagyon jól ismerte a zsidókkal szembeni olasz, román, bolgár stb. politikát, és érvként használta fel a német kívánalmak és a magyar radikális antiszemita életveszélyes lármája ellen. Tehát nyilvánvalóan abszurd azt állítani, amint annyi Horthy-tisztelő teszi, hogy 1944 júniusáig a kormányzó semmit sem tudott a „zsidókérdés végső megoldásáról”. Ez többek között a magyar titkosszolgálatok, a Németországban dolgozó magyar újságírók és a magyar diplomáciai képviselők teljes kudarcát jelentette volna. Még a fanatikusan náci barát Sztójay tábornok is arról számolt be berlini követként, hogy a németek szilárdan elhatározták a zsidókérdés végső megoldását, és Magyarország nemzeti érdeke, hogy csatlakozzon hozzájuk ebben a vállalkozásban. Utolsó megjegyzésem: a treblinkai haláltábor főként a varsói zsidók számára hozták létre, másrészt az Auschwitzban elgázosítottak és elégettek abszolút többségét a magyar zsidók tették ki. Mindez Horthy 1944 márciusa előtti viselkedését és gondolkodását éppen olyan kifürkészhetetlenné teszi, mint az 1944 márciusa és júliusa közötti, illetve 1944 júliusa és októbere közötti viselkedését. A dilemma akkor is fennáll, ha Magyarországon jelképesen ismét ott ül legendás fehér lován. Örülök, hogy Géza és barátai, valamint Gyula ennyire hozzájárultak ezeknek a tragikusan fontos kérdéseknek a tisztázásához.

¹⁶ Memory Project: Andrea Lauer Rice és Réka Pigniczky, 56-os magyar szülők gyermekei 2015-től készítenek interjúkat prominens magyar emigránsokkal.

Csillik Kristóf Idegen klíma

*Tekergő utakon végül a partra,
hol tenger nyaldos sziklás kerteket.
Utolsót dőf még a nap feléd,
megnyugszik, hogy már elmehet.
Te csak állj a hullámokba térdig:
ugye milyen idegen ez a klíma?
Szemed árkaiban az évek
lassan kövülő hordaléka.
Most vedd le az életed mint prémes kabátot,
és dobd a vízbe zsinigre kötve.*

*Hagyd úszni, félj, hogy nem találd,
kiáltls bele a sűrűsödő ködbe.
Ágak közt átsejlté telibold van.
A többi: sár, kő és homok.
Ne nézz le, érzed úgyis:
arcod a tengerbe csorog.
Városcánkát bejárja
macskatalpain a csend,
és reggelre fehér
virággá száradnak
a sós fröccsök ruhádon.*